

ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ
ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ
ΠΑΙΔΙΩΝ 6-8 ΕΤΩΝ

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Προλεγόμενα.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1940, ὅτε ὑπηρέτουν ὡς καθηγητῆς τῶν θρησκευτικῶν ἐν τῷ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἀοιδίμου Καθηγητοῦ τῶν Παιδαγωγικῶν Ν. Ἐξαρχοπούλου Πειραματικῷ Σχολείῳ τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς ἐτέρας ἐρεῦνας ἐν τῷ αὐτῷ καὶ ἐν ἄλλοις σχολείοις τῆς πρωτεύουσας ἐπὶ ζητημάτων τῆς θρησκευτικῆς ψυχολογίας τῆς μαθητιώσης νεολαίας¹, προέβην εἰς ἐτέραν ψυχολογικὴν ἔρευναν, ἀναφερομένην ἰδιαίτατα εἰς τὸν κύκλον τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον μικρῶν μαθητῶν, ἀρρένων καὶ θηλέων. Εἶτα συνεπληρώθη ἡ ἔρευνα αὕτη καὶ ἐπὶ μαθητῶν τοῦ ἰδίου σχολείου, φοιτάντων εἰς τὴν Β' τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς συγκρίσεως τῶν παραστάσεων τούτων μετὰ ἐν ἔτος φοιτήσεως, ἀλλὰ καὶ χάριν παιδαγωγικῶν-διδασκτικῶν σκοπῶν. Αἱ ἔρευναι αὗται, πλὴν τῆς καθαρῶς ψυχολογικῆς των σημασίας, ἔχουσιν ὡς εἰκὸς καὶ παιδαγωγικὴν-διδασκτικὴν σπουδαιότητα, ἐπίσης δὲ παρέχουσι δεδομένα πρὸς ἐκτίμησιν τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος διὰ τὴν μόρφωσιν θρησκευτικῶν παραστάσεων, ἣ καὶ γενικώτερον διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς θρησκευτικότητος κατὰ τὴν προσχολικὴν ζωὴν τοῦ παιδιοῦ.

Ἡ μέθοδος τῆς ἐρεύνης.

Ἡ ἔρευνα διεξήχθη, ὡς εἶπομεν, ἐπὶ μαθητῶν τῆς Α' τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου, ἀρρένων καὶ θηλέων, μετὰ πεντάμηνον περίπου ἀπὸ τῆς ἐγγραφῆς καὶ φοιτήσεως αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον. Οἱ παῖδες οὗτοι εἶχον κατὰ τὴν ἔρευναν ἡλικίαν ὑπερβῆσαν μὲν τὸ ἕτος συμπεπληρωμένον (κυρίως ἀπὸ 6 ἐτῶν, 2 μηνῶν καὶ 17 ἡμερῶν, ἄλλως· 6:2:17) καὶ ἐξικνουμένην μέχρι τοῦ 7ου ἔτους καὶ 1 μηνὸς (7:1). Ἡ ἡλικία τῶν ἐξετασθέντων μαθητῶν ἐν τῇ Β' τάξει ἦτο, φυσικῶ τῷ λόγῳ, κατὰ ἐν ἔτος μεγαλυτέρα.

Ἡ ἔρευνα διεξήχθη διὰ προφορικῶν ἐρωτήσεων καὶ ὡσαύτως προφορικῶν ἀπαντήσεων, δεδομένου ὅτι οἱ μαθηταὶ τῆς Α' τάξεως ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνωτέρας δὲν ἠδύναντο νὰ διατυπώσωσι γραπτῶς τὰς ἰδέας των. "Ἐκαστος

1. Πρὸβλ. «Ἐρευναι ἐπὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν μαθητῶν», Ἀθήναι, 1936.

μαθητής ή μαθήτρια εξητάζετο, ως είναι εύνοητον, κατά μόνας και αἱ ἀπαντήσεις των κατεγράφοντο ὑπ' ἐμοῦ ἀμέσως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξετασθέντων μαθητῶν ἐν τῇ Α' τάξει ἀνήρχετο εἰς 34 (25 ἄρρενες, 9 θήλεα), ἀρκετοῦς πρὸς συναγωγὴν γενικωτέρων συμπερασμάτων καὶ πορισμάτων διὰ τὸν κύκλον τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην. Ἐκ τῆς Β' τάξεως ἐξετάσαμεν μόνον 11 μαθητὰς (7 ἄρρενες, 4 θήλεα), δεδομένου ὅτι ἡ ἐξέτασις τούτων διὰ τὴν ἔρευναν θὰ εἶχε δευτερεύουσαν σημασίαν.

Αἱ τιθέμεναι ἐρωτήσεις ἀνεφέροντο εἰς τὰ κύρια πρόσωπα τῆς ἡμετέρας θρησκείας (Θεός, Ἰησοῦς Χριστός, Παναγία) καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς ἄλλας τινὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις βοθητικῶς (ἄγγελοι, ψυχὴ, διάβολος). Αἱ ἐρωτήσεις ἐτίθεντο καθ' ἀπλούστατον τρόπον: Τί εἶναι ὁ Θεός; Τί εἶναι ὁ Χριστός; Τί ξεύρεις γιὰ τὴν Παναγία, τοὺς ἀγγέλους; κλπ. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις οἱ μαθηταὶ ἦσαν ἀνίκανοι νὰ δώσουν μίαν ἀπάντησιν, ἰδίᾳ εἰς ἐρωτήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὸν διάβολον, δεδομένου ὅτι ἡ φύσις τούτων εἶναι περισσότερον ξένη πρὸς τὴν νοητικότητα, τὰ διαφέροντα ἢ τὴν ψυχοσύνθεσιν τῶν παιδίων τῆς ἡλικίας ταύτης. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς μειονέκτημα τῆς μεθόδου, δεδομένου ὅτι ἀπεβλέπομεν εἰς συναγωγὴν ὑλικοῦ διὰ στατιστικούς σκοποὺς καὶ εἶχε σημασίαν τὸ ποσοστὸν τῶν διατελούντων ἐν ἀγνοίᾳ ὡς πρὸς ὠρισμένας θρησκευτικὰς παραστάσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Αἱ περὶ τοῦ Θεοῦ παραστάσεις.

1. Αἱ δοθεῖσαι ἀπαντήσεις ὡς πρὸς τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ ἦσαν ποικίλου περιεχομένου. Ὅκτῶ ἐκ τῶν ἐξετασθέντων εἶχον πλήρη, ἢ σχεδὸν πλήρη ἀγνοίαν περὶ τοῦ Θεοῦ (περίπου 19⁰/₁₀). Ἐνίοτε πάλιν αἱ σχετικαὶ ἀπαντήσεις περιεῖχον ἀντιφατικὰ στοιχεῖα, π.χ. «Ὁ Θεὸς εἶναι ἄυλος... μοιάζει μὲ ἄνθρωπον», ἢ ἀκόμη· «Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνα πνεῦμα· ἔχει καὶ κάτι γένεια μακρυά». Σχεδὸν ὅμως ἅπαντες οἱ ἐξετασθέντες τῆς Α' τάξεως (πλὴν τῶν ἐχόντων πλήρη, ἢ σχεδὸν πλήρη ἀγνοίαν) ~~καριστάνουσι τὸν Θεὸν ὡς ἓνα ἀνώτερον ἄνθρωπον, δηλαδὴ ἐντελῶς ἀνθρωπομορφικῶς. Ἴδου αἱ σχετικαὶ ἀπαντήσεις:~~

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνας μέγας ἄνθρωπος.

— Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἄνθρωπος ποὺ κυβερνᾷ ὅλη τὴ σφαῖρα (6:8:15).

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἄνθρωπος ἀόρατος, εἶναι ἀέρας! (6:7).

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνας ἄνθρωπος, εἶναι ἅγιος (6:4:18).

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ γεννήθηκε καὶ ἀγαπάει τὸν κόσμον.

Ἔχει ἓνα μεγάλο μάτι καὶ μὲ βλέπει (6:3:12).

- Ὁ Θεὸς εἶναι ἅγιος, εἶναι σὰν τὸν ἄνθρωπο, μόνο πού δὲν φαίνεται.
- Ὁ Θεὸς εἶναι σὰν ἄνθρωπος.
- Ὁ Θεὸς ἔχει φτερά, κεφάλι, χέρια, πόδια, αὐτιά (περίπου 7 ἐτῶν).
- Ὁ Θεὸς εἶναι γέρος, πολὺ γέρος, ἔχει μεγάλα γένια (περίπου 7 ἐτῶν).

(Ἡ τελευταία αὕτη παράστασις ὀφείλεται πιθανώτατα εἰς τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι παριστῶσι τὴν ἅγιαν Τριάδα καὶ τὸν Πατέρα ὡς γέροντα).

Ἄνάλογοι ἀπαντήσεις ὑπάρχουν καὶ ἕτεροι (π.χ. ὁ Θεὸς μοιάζει μὲ ἄνθρωπο κ.τ.τ.).

2. Παρὰ τὸ βασικῶς ἀνθρώπινον στοιχεῖον τῶν περὶ Θεοῦ παραστάσεων τῶν παιδῶν, ὀρισμένοι ἀπαντήσεις αὐτῶν παρέχουσι τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἡ διδασκαλία ἀρχίζει ἐνωρὶς νὰ ἐξιδανικεύη πῶς τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν παιδικὴν φαντασίαν. Ἐν πρώτοις φαίνεται ὅτι δι' ὀρισμένα παιδιὰ ἡ παράστασις περὶ Θεοῦ εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὸν οὐρανὸν ἢ τοποθετεῖται ρητῶς ὁ Θεὸς εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἐξαετὲς περίπου παιδιῶν εἶπεν ὅτι «ὁ Θεὸς εἶναι στρογγυλὸς» καὶ ἡ παράδοξος αὕτη παράστασις περὶ τοῦ Θεοῦ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ ὡς συνταύτισις μετὰ τοῦ οὐρανοῦ. Φαίνεται ἐπίσης ἐξ ὀρισμένων ἀπαντήσεων ὅτι ἡ παράστασις τοῦ ἀόρατου Θεοῦ, ἂν καὶ ὑποβολιμαία καὶ πῶς συγκεχυμένη, δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴν παιδικὴν ψυχὴν. Τινὲς μάλιστα χρησιμοποιοῦν καὶ τὰς λέξεις «ἀόρατος», ἢ «ἄφαντος» ἢ καὶ «ἄυλος», ἕτεροι πάλιν ἀποφαίνονται ὅτι «ὁ Θεὸς εἶναι ἀέρας», προφανῶς διὰ νὰ ἐκφράσουν τὸ ἀόρατον αὐτοῦ. Ἴδου σχετικαὶ τινὲς ἀπαντήσεις:

- Ὁ Θεὸς εἶναι ἄνθρωπος ἀόρατος, εἶναι ἀέρας (6:7).
- Ὁ Θεὸς εἶναι ἀόρατος, αὐτὸς μᾶς βλέπει, ἐμεῖς δὲν τὸν βλέπομε (7).
- Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἄνθρωπος, εἶναι ἀέρας.
- Ἐχει ἓνα μεγάλο μάτι καὶ μὲ βλέπει (6:4).
- Ὁ Θεὸς εἶναι ἀέρας ἄφαντος (ἐξ ἀνακωινώσεως τῆς μητρὸς του).
- Ὁ Θεὸς εἶναι ἀέρας, αὐτὸς μᾶς βλέπει, ἐμεῖς δὲν τὸν βλέπομε, εἶναι ἅγιος (6:8).

ἅγιος (6:8).

- Ὁ Θεὸς εἶναι στὸν καθένα στὰ μάτια του, ἀλλὰ δὲν μπορεῖς νὰ τὸν δῆς.
- Ὁ Θεὸς εἶναι ἄυλος.
- Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνα πνεῦμα.
- Ὁ Θεὸς εἶναι ψυχὴ, πῶς εἶναι δὲν ξέρω.

3. Τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἑτέρου ἐκφράζουσι τινὲς ὡς ἐξῆς:

— Ὁ Θεὸς μοιάζει σὰν ἓνας ἄνθρωπος πού μπορεῖ νὰ τὰ κἀνῃ ὅλα τὰ πράγματα· λέει μιὰ λέξι καὶ γίνονται.

— Ὅ,τι θέλει κἀνει.

— Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἄνθρωπος πού κυβερνᾷ ὅλη τὴ σφαῖρα (6:8:15).

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνας μεγάλος Θεός (1) πού ὅ,τι λέει τὰ κἀνει (6:11:15).

— Ὁ Θεὸς εἶναι ἀρχηγὸς τῆς γῆς, εἶναι στὸν οὐρανόν.

— 'Ο Θεός (μετά τινα δισταγμὸν) εἶναι αὐτοκράτωρ!

4. Οὐχὶ σπανίως εἰς τὰς περὶ Θεοῦ παραστάσεις τῶν μικρῶν εὐρίσκομεν ἀορίστως καὶ ὑποτυπωδῶς τὸ στοιχεῖον τῆς ἀγιότητος, μολοντόι χρησιμοποιοῦν οὗτοι τὴν λέξιν «ἅγιος» ἄνευ πολλακίς σαφοῦς ἀντιλήψεως τῆς ἐννοίας, διότι ἀσαφὴς εἶναι συνήθως παρ' αὐτοῖς καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἁμαρτίας. Ἰδοῦ τινες ἐκ τῶν σχετικῶν ἀπαντήσεων:

— 'Ο Θεός εἶναι ἅγιος (6:4, 6:5:7, 7:1), ἦ, ἕνας ἄνθρωπος ἅγιος (6:4:18).

— Εἶναι μεγαλύτερος ἅγιος (7:1).

— Εἶναι ἅγιος ἀνώτερος (6:3:15).

5. Ἐπίσης, σπανιώτερον ὁμοίως, χαρακτηρίζεται ὁ Θεός ὡς «πατέρας», ἢ ὡς «σωτήρας τοῦ κόσμου». Σχετικαὶ εἶναι καὶ αἱ ἐξῆς ἀπαντήσεις:

— 'Ο Θεός κάνει τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους καλοὺς, νὰ μαθαίνουν γράμματα, νὰ γίνωνται μεγάλοι.

— 'Ο Θεός εἶναι Ἐκεῖνος ποὺ μᾶς κάνει νὰ εἴμαστε καλοὶ ἄνθρωποι.

— 'Ο Θεός εἶναι κείνος ποὺ μᾶς εἶπε νὰ μὴ κάνουμε ἁμαρτίες, νὰ μὴ πετᾶμε τὸ ψωμί, νὰ μὴ κοροϊδεύουμε τοὺς φτωχοὺς.

— 'Ο Θεός μᾶς κάνει καλὰ παιδιὰ, μᾶς δίνει φαί, ψωμί.

6. Μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀπαντήσεων τῆς ἡλικίας 6-7 ἐτῶν παίδων εἶναι καὶ τινες, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, ὡς:

— 'Ο Θεός ὅλα τὰ πράγματα τὰ ἔκανε (6:4:10).

— Ἐκεῖνος μᾶς ἔκαμε (6:8:20).

Περιέργον εἶναι ὅτι οἱ παῖδες οὐδόλως ἀναφέρονται εἰς τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐν τούτοις ἐνίοτε ἀναφέρονται εἰς τὴν προέλευσιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' αἱ γινῶμαι αὐτῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι διάφοροι, διότι ἄλλοι μὲν λέγουσιν ὅτι «γεννήθηκε», ἄλλοι ὅτι «δὲν γεννήθηκε» καὶ ἄλλοι ὅτι «γεννήθηκε μόνος του». Μικρὰ τις μαθήτρια ἀποφαίνεται ὅτι «δὲν μοιάζει κανενός» (6:11:13). Ἄλλοτε ἀποφαίνεται ὅτι «ἦταν ἀπὸ τὰ παλαιὰ χρόνια» (6:4:8), ἀναφερόμενος εἰς τὸ προαιώνιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἕτερος ὅτι «ἕνας Θεός μόνο ὑπάρχει».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Παραστάσεις περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου.

1. Ἐπίσης ἠθελήσαμεν ἐν συνεχείᾳ νὰ διακριβώσωμεν τί περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου γνωρίζουν οἱ μικροὶ παῖδες καὶ δὴ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς συστηματικῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ἐν τῷ σχολείῳ. Ἡ τεθεῖσα ἐρώτησις ἦτο γενικὴ: «Τί εἶναι ὁ Χριστός; Τί εἶναι ἡ Παναγία;»

Ἐκ τῶν δοθεισῶν (προφορικῶν) ἀπαντήσεων προκύπτει ἐν πρώτοις

ὅτι ἐν σχετικῶς μέγα ποσοστὸν τῶν ἐξετασθέντων μικρῶν παιδίων (περίπου τὸ 20%) οὐδεμίαν εἶχε παράστασιν περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοτόκου καὶ οὐδεμίαν ἠδυνήθη ἐπομένως νὰ δώσῃ ἀπάντησιν.

2. Ἡ γενομένη ὑφ' ἡμῶν προφορικῶς ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι ποικίλου περιεχομένου εἶναι αἱ παραστάσεις τῶν μικρῶν παιδίων περὶ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ συνηθεστέρα ἡμῶς ἀπάντησις εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα, καλύπτουσα εἰς ποσοστὸν περίπου τὸ 1/3 τῶν ἐξετασθέντων, εἶναι ὅτι ὁ Ἰ. Χριστὸς εἶναι «παιδί τοῦ Θεοῦ», «γυιὸς τοῦ Θεοῦ», ἢ «παιδί τῆς Παναγίας» ἄνευ ἄλλου τινὸς προσδιορισμοῦ. Ἐφ' ὅσον δ' οἱ παῖδες συνήθως παριστάνουν διὰ τῆς φαντασίας τῶν τὸν Θεὸν ὡς «μεγάλον ἄνθρωπον», εἶναι φυσικὸν ὅτι καὶ ἡ περὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ παράστασις αὐτῶν δὲν εἶναι διάφορος. Ἐν τούτοις, προφανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῶν γονέων, ἢ ἐξ εἰκόνων τοῦ Σωτῆρος, σχηματίζονται ἐνίοτε εἰς τὴν φαντασίαν τῶν παιδίων εἰδικώτεραί τινες περὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ παραστάσεις, ὡς λ.χ.:

— Ὁ Χριστὸς εἶναι ἄνθρωπος στὸν οὐρανό.

— Ὁ Χριστὸς εἶναι ἄνθρωπος ποὺ δὲν τὸν βλέπομε πουθενά, γιατί εἶναι πολὺ ψηλὰ καὶ δὲν φαίνεται τόσο ψηλὰ ποὺ εἶναι (συνταύτῃσις μὲ τὸν Θεόν).

— Ὁ Χριστὸς εἶναι σὰν καὶ μᾶς, ἀλλὰ τὰ μαλλιά του εἶναι μακρῦρά, δὲν φορᾷει σὰν τὰ δικὰ μας ροῦχα!

— Ὁ Χριστὸς μᾶς μιλάει, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν τὸν ἀκοῦμε τί μᾶς λέει, γιατί εἶναι στὸν οὐρανὸ καὶ μεῖς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν ἀκοῦσωμε.

— Ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνα παιδάκι ποὺ γεννήθηκε στὴ φάτνη. Αὐτὸ τὸ παιδάκι εὐλόγησε ὅλον τὸν κόσμον καὶ ἔγινε καλός, ποὺ ἤτανε πρὶν κακὸς ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα!

— Ἡ Παναγία γέννησε ἓνα παιδάκι ποὺ τὸ βγάλανε «Ἰησοῦς».

Κάπως περίεργος εἶναι ἡ ἀπάντησις μιᾶς μικρᾶς:

— Ὁ Χριστὸς μᾶς δίνει λεφτά!

3. Ἐν πολὺ μικρότερον ποσοστὸν τῶν ἐξετασθέντων ἀποδίδει εἰς τὸν Ἰ. Χριστὸν θείας ιδιότητας, ἢ κάτι παραπλήσιον, ἢ τὸν ταυτίζει πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν. Ἰδοὺ ἀπαντήσεις τινὲς τῆς μορφῆς ταύτης:

— Ὁ Χριστὸς εἶναι Θεὸς στὸν οὐρανό.

— Ὁ Χριστὸς εἶναι Θεός, ποτὲ δὲν σκοτώνεται!

— Εἶναι ὁ Χριστὸς ὁ Θεὸς καὶ ὁ παντοτεινός.

Διὰ τῶν ἐκφράσεων τούτων οἱ παῖδες θέλουν νὰ δηλώσουν τὴν αἰωνιότητα τοῦ Ἰ. Χριστοῦ. Ἐπίσης μικρὸς ἀριθμὸς παιδίων χαρακτηρίζει τὸν Ἰ. Χριστὸν εἴτε ὡς «πνεῦμα», εἴτε ὡς «ψυχὴν», εἴτε ὡς «ἀέρα», διὰ νὰ δηλώσουν προφανῶς τὸ ἄϋλον τῆς θείας Αὐτοῦ ὑποστάσεως. Συνηθέστερον ὁ Ἰ. Χριστὸς χαρακτηρίζεται ὡς «ἄγιος» κατοικῶν εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἢ ἀκόμη ὡς «ὁ μεγαλύτερος ἄγιος». Ἐπταετῆς περίπου μικρὸς εἶπεν ὅτι «ὁ Χριστὸς εἶναι σὰν τὸ Θεό, ἀλλὰ εἶναι νέος». Εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀπεφάνθη περὶ τοῦ Θεοῦ

ὅτι εἶναι «γέρος, πολὺ γέρος, μὲ μεγάλα γένια». Ἔτεροι συγχέουν τὸν Χριστὸν πρὸς τοὺς ἀγγέλους, ἢ ἀποφαίνονται περὶ Αὐτοῦ ὅτι εἶναι εἶτε ὁ «προστάτης», εἶτε ὁ «σωτήρας» τοῦ κόσμου. Ἐλάχιστοι παῖδες γνωρίζουν περιστατικὸν τι ἐκ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος καὶ οὗτοι περιορίζονται συνήθως εἰς τὴν σταύρωσιν Αὐτοῦ:

— Οἱ Ἑβραῖοι τὸν κάρφωσαν (στὸν σταυρὸν) καὶ οἱ ἄγγελοι ἐπῆγαν καὶ τὸν πῆγαν στὸν οὐρανό.

Εἷς μικρὸς θέλων νὰ παραστήσῃ τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου, ἐξέτεινε τὰς χεῖράς του λέγων:

— Ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνα ξύλο (!) καὶ εἶναι ἔτσι.

4. Ὡς πρὸς τὴν Θεοτόκον αἱ παραστάσεις τῶν μικρῶν παιδῶν εἶναι κατὰ μέγα ποσοστὸν συγκεχυμέναι. Ὅπωςδῆποτε πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὴν ἔρευναν γνωρίζουν τὴν Παναγίαν ὡς «μητέρα» ἢ «μαμὰ» τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐν ποσοστὸν περίπου 20% παρουσίασε πλήρη ἀνικανότητα νὰ δώσῃ περιγραφὴν τινα, ἢ καὶ ν' ἀποφανθῇ τι περὶ τῆς Θεοτόκου, ὡς συμβαίνει καὶ περὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ. Δύο ἐκ τῶν ἐξετασθέντων (περίπου 4,5%) ἀπεφάνθησαν ὅτι ἡ Παναγία εἶναι «γυναίκα τοῦ Θεοῦ». Ἐν σχετικῶς μικρὸν ποσοστὸν τῶν ἐξετασθέντων ἀπέδωκεν εἰς τὴν Θεοτόκον σχεδὸν θείας ιδιότητος, ἢ τὴν θεωρεῖ περίπου ὡς γυναικείαν θεότητα: Ἴδου σχετικαὶ τινες ἀπαντήσεις:

— Ἡ Παναγία εἶναι ὅπως καὶ ὁ Θεός, ἀλλὰ εἶναι κορίτσι μεγάλο!

— Εἶναι κι' αὐτὴ Θεὸς καὶ ἔχει τὴν ἴδια δύναμη κι' αὐτὴ.

— Εἶναι μετὰ τὸν Θεό.

— Εἶναι ἀέρας (ὅπως καὶ ὁ Θεός).

— Εἶναι στὸν οὐρανό, ἢ, κάθεται κι' αὐτὴ στὸν οὐρανό.

— Εἶναι ψυχὴ (ὅπως καὶ ὁ Χριστός).

— Ἦταν πρῶτα ἄνθρωπος, ἀλλὰ τώρα τὴν ἔχουν σὲ εἰκόνημα.

— Εἶναι ἅγια, ἢ «κορίτσι ἅγιο».

— Εἶναι μαμὰ τοῦ Χριστοῦ, ὡμορφη.

— Μὰς βλέπει, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν τὴν βλέπομε. Μὰς πιάνει (!) ἀλλὰ ἐμεῖς

δὲν τὴν καταλαβαίνομε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἔτεροι θρησκευτικαὶ παραστάσεις.

1. Τὴν περὶ Θεοῦ, Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοτόκου ἔρευναν ἐζητήσαμεν νὰ συμπληρώσωμεν καὶ διὰ τινων ἄλλων θρησκευτικῶν ἐνοιῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γνωστῶν ἐξ ἀκοῆς εἰς τοὺς μικροὺς παῖδας. Αἱ θρησκευτικαὶ αὗται παραστάσεις, ἐφ' ὧν ἐπεξετάθη ἡ ἔρευνα, ἦσαν ἢ περὶ ἀγγέλων διὰ πάντας

τοὺς ἐξετασθέντας (6-8 περίπου ἐτῶν) καὶ αἱ περὶ διαβόλου καὶ ψυχῆς διὰ τοὺς φοιτῶντας εἰς τὴν Β' τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου (7-8 περίπου ἐτῶν), δεδομένου ὅτι αἱ τελευταῖαι αὗται ἔννοια εἶναι περισσότερο ξένη εἰς τοὺς μικροὺς παῖδας.

2. Ἀδυναμίαν ἀπαντήσεως εἰς τὴν περὶ ἀγγέλων ἐρώτησιν ἐδήλωσεν τὰ 15,6% τῶν ἐξετασθέντων. Αἱ δοθεῖσαι ἀπαντήσεις εἶναι ποικίλου περιεχομένου. Τινὲς τῶν ἐξετασθέντων δηλώνουν καὶ τὸ πῶς καὶ πόθεν ἀπέκτησαν τὰς περὶ ἀγγέλων παραστάσεις των, συνήθως ἐξ ἱερῶν εἰκόνων (τῶν Χριστουγέννων κατὰ τὸ πλεῖστον), ἢ ἐξ ἀφηγήσεων τῶν γονέων, ἢ καὶ ἄλλων προσώπων. Δὲν συμφωνοῦν ἐν τούτοις ὅλοι αἱ ἀπαντήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ φύσιν τῶν ἀγγέλων. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἄγγελοι παρίστανται ὡς ἄνθρωποι μὲ πτερὰ, διαμένοντες εἰς τὸν οὐρανόν, ὡς ἐκ τούτου ἀόρατοι. Εἶναι ὄντα ἀνήκοντα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τινα ἀπάντησιν, οἱ ἄγγελοι δὲν εἶναι ἄνθρωποι, ἐπομένως ἄλλης φύσεως ὄντα. Διὰ τὴν ἀντιφάσματιν ἐκδηλοῦν τινὲς ὅτι δὲν εἶναι οἱ ἄγγελοι ὄρατοί, τοὺς χαρακτηρίζουν ὡς «ἀέρα», ὡς «ψυχὰς» κ. τ. τ. Ἄλλοι πάλιν ἀποφαίνονται ὅτι ὁμοιάζουν μὲ ἄνθρώπους. Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν οἱ ἄγγελοι εἶναι «ἅγιοι κατώτεροι», ἢ «μικρὰ παιδάκια» μὲ πτερὰ, ἢ, ὡς λέγει τις, «κάτι σὰν παιδιὰ πού ἔχουν φτερὰ». Μικρὰ μαθήτρια ἀπήντησεν ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι «κορίτσια τῆς Παναγίας», ἐνῶ κατ' ἄλλους τινὰς «εἶναι παιδιὰ τοῦ Θεοῦ». Ἄλλοι προσθέτουν ὅτι εἶναι «ἄσπροι», ἢ ἔχουν λευκὰ πτερὰ. Ὅπως δὲν ἔχουν πτερὰ καὶ διαμένουν εἰς τὸν οὐρανόν, πλησίον τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Δὲν λείπουν βεβαίως καὶ τινες περιέργοι ἀπαντήσεις, ὅπως λ.χ. ὅτι ἔχουν, πλὴν τῶν λευκῶν πτερῶν «καὶ ἓνα σὰν καπέλο στὸ κεφάλι τους» ἢ ὅτι «ἐπάνω στὸ κεφάλι τους ἔχουν σπίθες»!

3. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν, ἢ τὰς λοιπὰς ἰδιότητας τῶν ἀγγέλων, ἢ τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐκτελοῦν, ἐδόθησαν οἰκειοθελῶς διάφοροι ἀπαντήσεις, αἱ ὁποῖαι προέρχονται προφανῶς ἐκ διδασκαλίας τῶν μεγαλύτερων, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐπίσης περιέργοι, ὡς λ.χ. ὅτι ὑπάρχει «ἓνας μέγας ἄγγελος καὶ πολλοὶ μικροὶ» ἢ ὅτι ὑπάρχουν μεγάλοι καὶ μικροὶ ἄγγελοι. Συνήθως οἱ μικροὶ παῖδες φαντάζονται τὸ ἔργον τῶν ἀγγέλων ὡς ἐξυπηρετικὸν τοῦ Θεοῦ (ἢ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Μητρὸς Αὐτοῦ). Ἐπομένως εἶναι «ὕπηρετες», ἢ «δοῦλοι» τοῦ Θεοῦ, ἢ «μοιάζουν σὰν δοῦλοι». Εἰς ὠρισμένους μικροὺς παῖδας δημιουργεῖται τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀντίληψις περὶ οἰκογενείας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον σχῆμα: Θεὸς Πατὴρ — Χριστὸς «παιδὶ τοῦ Θεοῦ» — Παναγία «γυναίκα τοῦ Θεοῦ» — ἄγγελοι «ὕπηρετες τοῦ Θεοῦ» (οἰκογενειακὴ μορφή, Σ.Κ. 7:1). Πολὺ σπανιώτερον ἀποδίδονται εἰς τοὺς ἄγγέλους ἄλλα τινὰ ἔργα, ὡς λ.χ. ὅτι «λατρεύουν τὸν Θεόν» ἐν εἰδικῇ ἔννοιά, ἢ ὅτι «παίρνουν τὴν ψυχὴν καὶ πεθαίνουν οἱ ἄνθρωποι» κ.τ.τ. Ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῶν ἀγγέλων,

ελάχιστοι ἐκ τῶν ἐξετασθέντων (εἷς ἢ δύο) προσθέτουν ὅτι ὅταν μικρὰ παιδιὰ ἀποθνήσκουν γίνονται ἄγγελοι, ἄλλως «ὁ Θεὸς ἔχει πολλὰ ἀγγελούδια μὲ φτερά· αὐτὰ εἶναι οἱ ψυχές τῶν ἀνθρώπων ποὺ πεθαίνουν». Μικρὸς μαθητῆς ἀπεφάνθη περὶ τῶν ἀγγέλων: «Ἔχουν θαρρῶ μιὰ ζυγαριὰ καὶ ζυγίζουν τὴν καρδιά» (ἡ θεία μου μοῦ τό 'πε): 6:2:17.

4. Εἰς τὴν τεθεῖσαν ἐρώτησιν περὶ τοῦ διαβόλου ἀπήντησαν μόνον τὰ 55% ἐκ τῶν ἐξετασθέντων, οἱ ὑπόλοιποι (45%) δὲν ἠδυνήθησαν νὰ δώσουν τὴν παραμικρὰν ἀπάντησιν. Ἐκ τῶν δοθεισῶν ἀπαντήσεων συνάγεται ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ μικροὶ παῖδες φαντάζονται καὶ τὸν διάβολον ὡς ἄνθρωπον, ἀλλὰ σωματικῶς καὶ «ψυχικῶς» διάφορον τοῦ συνήθους ἀνθρώπου. Εἶναι μαῦρος καὶ ἔχει (δύο) κέρατα. Κορασίς τις ἀπεφάνθη ὅτι εἶναι «σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν πουλί» (τὸ ἤκουσεν ἀπὸ τὴν γιαιάν της). Κατὰ τινὰ ἀπάντησιν, ὁ διάβολος «εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν πιστεύει τὸν Θεόν». Κατ' ἄλλους ὁ διάβολος «εἶναι στὴν κόλασιν», ἢ εἶναι «βασιλεῖς τῆς κολάσεως» καὶ ἐν γένει «εἶναι ἓνας κακὸς ἄνθρωπος, ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ μὴ εἶναι καλοὶ, νὰ μὴ λένε προσευχές στὸν Θεὸ » κ.τ.τ. Ὁ διάβολος ἐπιζητεῖ καὶ τὸ κακὸν τοῦ ἀνθρώπου: «Ὅταν σκύβω κάτω στὸ μπαλκόνι, ἔρχεται ἓνας κακὸς ἄγγελος ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ μὲ ρίχνει κάτω καὶ δὲν τὸν βλέπω· ἔρχεται κρυφὰ» (6:4). Εἰς ἐρώτησιν πῶς τὸ γνωρίζει, εἶπεν «ἀπὸ τὸν μπαμπᾶ μου». Περίεργος εἶναι ἡ ἀπάντησις ἐτέρου μικροῦ, τὴν ὁποίαν ἤκουσεν ἐπίσης ἀπὸ τὸν πατέρα του: «Ὁ διάβολος εἶναι σὰν μικρόβιο, εἶναι στὴν κόλασιν». Πλὴν τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μάμμης ἀναφέρονται καὶ αἱ εἰκόνες ὡς πηγαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἐσχηματίσθησαν αἱ περὶ διαβόλου παιδικαὶ παραστάσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Γενικὰ συμπεράσματα.

1. Εἶναι δύσκολον νὰ συναγάγῃ τις ἐπαρκῶς ἀσφαλῆ συμπεράσματα ἐκ τῆς γενομένης ὡς ἄνω προφορικῆς ἐξετάσεως μικρῶν παιδῶν, τῶν ὁποίων καὶ ἡ γλωσσικὴ κατάρτισις εἶναι ἀκόμη ἀσχημάτιστος καὶ αἱ ἰδέαι γενικῶς εἶναι συγκεχυμέναι καὶ ἀτακτοποιήτοι εἰς τὸ πνεῦμά των. ~~Οἱ παῖδες ἀφ' ἐτέρου χρησιμοποιοῦν πολλάκις λέξεις, τὰς ὁποίας ἤκουσαν συνήθως παρὰ προσώπων τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, ἀλλὰ τῶν ὁποίων προφανῶς ἀγνοοῦν τὴν ἔννοιαν. Ἐν τούτοις, παρὰ τὰς ἀτελείας της, ἡ ἔρευνα αὕτη ἀποκαλύπτει ἐν πολλοῖς τὸν θρησκευτικὸν παραστατικὸν κύκλον τῶν παιδῶν τῆς ἡλικίας 6-8 ἐτῶν καὶ δὴ τῶν ἀνηλόντων κατὰ πλειονότητα εἰς τὴν ἀστυκὴν τάξιν. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης διεπιστώθη ἐπίσης ἐμμέσως πόσον σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος καὶ δὴ τῶν γονέων καὶ τῶν ἄλλων στενῶν συγγενῶν καὶ ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων, ἢ καὶ γενικώτερον ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς θρησκευτικότητος τῶν παιδῶν, ἔστω καὶ ἂν ἡ τελευταία αὕτη ἐμφανίζεται ὑποτυπώδης καὶ ἄνευ βάθους κατὰ τὴν πρώτην παιδικὴν ἡλικίαν.~~

2. Ἡ περὶ Θεοῦ παράστασις τῶν μικρῶν παιδῶν, ὡς καὶ αἱ ἕτεραι θρησκευτικαὶ παραστάσεις αὐτῶν, σχηματίζονται ἄνευ τινὸς ἀμφιβολίας τῇ συνδρομῇ τῶν ἐνηλίκων καὶ ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου ὅπου ἡ τοιαύτη βοήθεια δὲν ὑφίσταται, ὁ κύκλος τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων εἰς τὰ μικρὰ παιδιὰ εἶναι πολὺ πενιχρὸς καὶ μὲ μεγάλα κενά. Τοιοῦτοτρόπως ἡ παρατηρουμένη μεγάλη σχετικῶς ἀνομοιομορφία εἰς τὸν πλοῦτον καὶ εἰς τὸ ποιὸν ἔτι τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων παιδῶν τῆς αὐτῆς ἢ περίπου τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἐξηγεῖται κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῶν διαφορῶν τῆς οἰκογενειακῆς καταστάσεως ἐκάστου παιδὸς καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς διαφόρου στάσεως ἔναντι τῆς θρησκείας, τὴν ὁποίαν λαμβάνουν οἱ γονεῖς αὐτῶν. Τὸ 20% περίπου τῶν ἐξετασθέντων παιδῶν οὐδεμίαν παράστασιν περὶ Θεοῦ, Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοτόκου εἶχε καὶ τὸ ποσοστὸν τοῦτο φρονοῦμεν ὅτι εἶναι ἀρκούντως σημαντικόν. Κατὰ περίεργον τρόπον ἡ ἀγνοία περὶ τῶν ἀγγέλων ἐμφανίζεται μικροτέρα κατὰ 4-4,5%.

3. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν περὶ Θεοῦ παραστάσεων εἶναι ὁ κυριαρχῶν ἀνθρωπομορφισμὸς καὶ ἡ σύνδεσις τοῦ Θεοῦ πρὸς ὠρισμένον χῶρον. Οἱ παῖδες, ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ πρωτόγονοι, ταυτίζουσι συνηθέστατα τὴν εἰκόνα πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον. Παῖδες ἔχοντες ζωηρὰν φαντασίαν σχηματίζουσι ἐνίοτε λίαν περιέργους παραστάσεις περὶ Θεοῦ, ἀλλ' αὐταὶ οὐδέποτε σχεδὸν ἐκφεύγουσι τῆς σφαίρας τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ. Τοιοῦτοτρόπως φαντάζονται τὸν Θεὸν ἄλλοτε ὡς νέφος, ἄλλοτε ὡς ἀέρα καὶ ἄλλοτε ὡς ἀκτινοβολοῦν ἀντικείμενον (ὁ μικρὸς Gottfried Keller ἐξέλαβεν ὡς Θεὸν τὸν ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου λαμποκοποῦντα χρυσοῦν ἀνεμοδείκτην¹. Ὁ αὐτὸς μικρὸς Keller ἐταύτισεν ἄλλοτε τὸν Θεὸν πρὸς μίαν εἰκόνα τοῦ βιβλίου του παριστάνουσαν μεγαλοπρεπῆ τίγριν! Ἔτερος παῖς (κατὰ τὸν αὐτὸν Kabisch) ἐπίστευσε κάποτε ὡς Θεὸν τὸν πάστορα τοῦ χωρίου του². Γενικῶς δὲν ὑφίσταται ὁμοιομορφία εἰς τὰς περὶ Θεοῦ παραστάσεις καὶ ἡ φαντασία ἐκάστου παιδὸς, ἣτις ποικίλλει εἰς ἔντασιν καὶ πλαστικότητα, δημιουργεῖ εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων ἰδιορρυθμοὺς ἀνθρωπομορφικὰς καὶ ἄλλου εἴδους περὶ Θεοῦ παραστάσεις. Τοιοῦτοτρόπως δὲν πρέπει νὰ γενικεύεται ἡ ἄλλως τε ἐπιτυχῆς παρατήρησις τοῦ Δανοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου Jacobsen, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ παῖδες πιστεύουσι ὄχι εἰς τὸν κατ' ἰδανικώτερον τρόπον περιγραφόμενον Θεὸν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ἀλλ' εἰς τὸν παντοδύναμον Θεὸν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ ὁποῖος ἠγάπα τοὺς πρωτοπλάστους Ἀδὰμ καὶ Εὐάν, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος, προφῆται, βασιλεῖς Φαραὼ κλπ. οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ εὐπειθῆ ἢ ἀπειθῆ παιδιὰν³ κλπ. Ὁ κατὰ παιδικὸν τρόπον σχηματισμὸς τῆς παραστάσεως περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ συντελεῖται ὡς λέγει ὁ Jacobsen εἰς πλείστας περιπτώσεις, ἀλλ' ἡ τοιαύτη γενίκευσις δὲν ἀναποκρίνεται πάντοτε πρὸς τὴν πραγματικότητα.

1. R. Kabisch, *Wie lehren wir Religion?* 1923, σελ. 40.

2. Ἐνθ' ἄν. σελ. 41.

3. Παρὰ G. Bäumer καὶ L. Dröschner, *Von der Kindesseele*, 1908. Ἰβρλ. καὶ Δ. Ν. Μωραῖτου, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ ἀγωγή*, 1935, σελ. 82.